

Володимир Маслійчук

УЧИЛИЩНА РЕФОРМА В ЧЕРНІГІВСЬКОМУ ТА НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОМУ НАМІСНИЦТВАХ 1788-1796 рр. (КІЛЬКА МІРКУВАНЬ)

Запровадження народних училищ у Новгород-Сіверському і Чернігівському намісництвах відбулося після істотних політичних реформ російського уряду в регіоні. З 1789 р. почалися відкриття нових навчальних установ, проте школи були відкриті лише в центрах намісництв і найбільших містах, більшого поступу реформа не досягла. У цьому була низка причин: бідність населення, своєрідність відбору кадрів, слабкість державних ініціатив. Училищна освіта значно поступалася «дяківській» та семінарській. Але були помітні й нові зрушення: доступ до книжок, спроби всестанової освіти, нові методи навчання.

Ключові слова: школа, реформа, освіта, секуляризація, училища.

Одним із найскладніших питань історії освіти є питання секуляризації, початку світського навчання. На території України під владою Російської імперії цей процес пов'язувався із запровадженням народних училищ у ході училищної реформи. Однією з особливостей українських земель у складі імперії була наявність православної освітньої традиції, що своїм корінням взувалася на часи церковного протистояння, на єзуїтські колеґії. Тому досить цікавою темою буде проведення училищної реформи, запровадження нової системи освіти поруч із наявністю старих освітніх колеґіумських практик. Чернігівське та Новгород-Сіверське намісництва були основними територіями колишньої Гетьманщини з багатьма особливостями внутрішнього життя та з виявами автономізму, консервативним опором окремим імперським новаціям. Вивчення історії освітньої реформи на цих теренах не лише допоможе в студіях з історії освіти, але й сприятиме розумінню складних питань української історії кінця XVIII ст.

Якщо відкриття училищ відбувалося на цих землях дещо запізно, з 1788–1789 рр.¹, то після смерті імператриці Катерини II у 1796 р. та адміністративних змін (об'єднання Київського, Чернігівського, Новгород-Сіверського намісництв в одну Малоросійську губернію) училищна система на цьому просторі дещо змінюється у зв'язку з новою владою, відповідно до зміни керівництва навчальних закладів.

Мета цієї розвідки – простежити хід училищної реформи в Чернігівському та Новгород-Сіверському намісництвах, у «серці старої Гетьманщини», насамперед поглянути на кадрове питання, а також зважити на успіх чи неуспіх освітніх заходів у регіоні, заторкнути й іншу проблему, до якої звернемося побіжно, – це секуляризаційні заходи, вивласнення суспільства з церковних практик і перехід до світського побуту.

Історіографія цієї проблеми досить насичена, хоча подекуди має певні прогалини. Перші вагомі праці, де порушено ці питання, – роботи Михайла Сухомлинова та Олексія Андріяшева². Вони насичені архівними матеріалами. Прихильники зміни «старої школи» під час реформ 60-х рр. XIX ст., Сухомлинов та Андріяшев відверто ідеалізують дяківську школу до училищної реформи і звертають увагу на дійсно велику кількість вад нових народних училищ: низький рівень викладання, слабе матеріальне забез-

© Маслійчук Володимир Леонтійович – кандидат історичних наук, докторант Харківської державної академії культури.

печення, рукоприкладство. Дуже важливою є робота Михайла Тутолміна щодо історії Чернігівської гімназії з великим вступом про передісторію цього закладу³.

В історії освіти є й певна ідеалізація освітнього поступу та його виконавців, наприклад, відома робота Олександра Оглоблина «Люди старої України»⁴, де особливу увагу приділено Новгород-Сіверському «гуртку» й окремим постатям, діячам освіти, зокрема директору Новгород-Сіверського училища Іванові Халанському. Окремо слід поставити сучасну, дуже розповідну і часто некритичну історію Новгород-Сіверської гімназії Олександра Федірка та Юрія Мірошніченка, де основу розповіді про училищну реформу становить архівна справа з фонду «Комісії училищ» у Петербурзі. У праці передано дуже позитивне ставлення до освітніх заходів⁵. Названі роботи не позбавлені ідеалізму в ставленні до Просвітництва і хоча час від часу зважають на складнощі й негативи тогочасної освітньої системи, однак загальна картина справляє враження великого поступу освіти на цих теренах.

Слід звернути увагу і на наявність джерел із цієї тематики. Передусім це джерела з центральних органів: «Комиссии по учреждении народных училищ», органу, куди дирекція училищ із часом відправляла «историческую записку» про стан проведення реформи⁶. З документації місцевих органів слід зазначити збережену пізнішу документацію дирекції народних училищ Чернігівської губернії⁷ (важливі документи з цього фонду опубліковані Святославом Воїновим⁸) та рідкісний для українських архівосховищ збережений фонд новгород-сіверського приказу громадської опіки⁹. Тут слід також зазначити, що окремі документи з погляду ретроспективи (матеріали першої третини XIX ст., що стосуються навчальних закладів Чернігівської губернії) містяться в залишках архіву Харківського навчального округу в Центральному державному історичному архіві в місті Києві¹⁰ та Державному архіві Харківської області¹¹.

Землі Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництва на 80-ті рр. XVIII ст. мали вже певну систему освіти. У Чернігові існував відомий Чернігівський колегіум, перетворений 1786 р. на семінарію¹². У Новгороді-Сіверському у зв'язку з відкриттям Новгород-Сіверської єпархії в 1785 р. було відкрито й семінарію, взоровану на православні колегіуми, а оскільки єпископом призначено колишнього переяславського єпископа Іларіона, то й кадри єпархії та викладачів залучено з Переяслава та з-поміж вихованців Київської академії; очолив семінарію Варлам Шишацький¹³. Наявність цих закладів відіграла подвійну роль. Передусім це був засіб для обміну кадрами та студентами. Але насправді і Чернігівський колегіум, і Новгород-Сіверська семінарія за кількістю учнів та вчителів значно переважали нововідкриті училища і, звичайно, вели перед в освіті. Тобто в досліджуваний час попередні освітні практики переважали, хоча і натрапили на секуляризаційні реформи.

Опис Чернігівського намісництва Панаса Шафонського 1786 р. дає широку картину церковно-парафіяльного шкільництва. За приблизними підрахунками, крім Чернігівського «училища», в намісництві при церквах існувала 51 школа та ще німецька пасторська школа в Біловезькій колонії. В основному ці школи розташовувалися в повітових центрах. Лише в Чорнухах, заштатному містечку Лохвицького повіту, було 3 школи (найбільше – 10 шкіл – було в найбільшому місті Ніжині)¹⁴. З огляду на те, що місцеве населення дуже неохоче ділилося з Шафонським інформацією¹⁵, а парафіяльні освітні заклади не мали офіційного характеру, можна з обережністю сказати, що шкіл було більше і що подібну ситуацію можна спостерігати в сусідньому Новгород-Сіверському намісництві. Так само припускаємо, що це певна традиція опіки і шкільництва, бо збереглися дані за Рум'янцевським описом про 6 «шкіл» у Прилуках ще з 1765 р.¹⁶ Секуляризація передбачала позбавлення церкви її володінь і заміну прибутків з маєтків казенною оплатою за церковну службу та відправи, відповідно світська школа мала замінити церковну.

Питання світських навчальних закладів місцеве шляхетство порушило ще під час відомих «Наказів» до Комісії 1767 р.: глухівське та стародубське шляхетство пропонували відкрити університет, батуринське та чернігівське – «дворянський корпус»¹⁷. Водночас пропозиції керівника Другої Малоросійської колегії графа Петра Рум'янцева ще 1765 р. передбачали створити на місці чернігівського Єлецького монастиря заклад

для вищих наук, а в чернігівському жіночому П'ятницькому монастирі – заклад для виховання дівчат¹⁸. Цікаво, що, у свою чергу, духовенство Чернігівської єпархії у своїх «Наказах» 1767 р. нарікає на тісняву в приміщеннях колегіуму і просить перетворити запустий чернігівський П'ятницький жіночий монастир на чоловічий і відкрити там навчальний заклад¹⁹. Ці сміливі освітні проекти не знайшли втілення, але певною мірою свідчили про бажання і потребу змін в освітній сфері. Панас Шафонський, критикуючи стару колегіумську школу, у середині 80-х рр. XVIII ст. зазначає про відсутність шкіл та університетів, але нотує й про «охоту малоросіян» до наук та навчання²⁰, немов налякаючи на потребу таких закладів. В іншому своєму пізнішому творі Шафонський висловлює сподівання, що згодом відкрито буде і «шлях до наук», і успіх щодо знань²¹.

За імперськими ініціативами освітні зміни в цих українських намісництвах розпочалися як училищна реформа. Після офіційного проголошення про початок відкриття училищ у 1782 р. виявилось, що абсолютно бракує і вчительських кадрів, і матеріального забезпечення по всій імперії. У столиці було відкрито «училищну семінарію», куди «рекрутовано» для навчання студентів з духовних навчальних закладів. Цією реформою передбачалося створення в губернському центрі Головного народного училища (чотирикласного) на чолі з директором, що водночас ставав керівником усіх новостворених училищ. Це мав бути губернський чиновник, що вже мав посаду і за директорство не отримував платні. У повітових містах створювалися малі народні училища (двокласні й початкові), керувати ними мав «смотритель», якого призначали з середовища місцевого чиновництва чи громади. Загалом же опікуватися місцевими закладами повинен був губернський «Приказ громадської опіки». Курс наук у Головному училищі передбачав для навчання: основи знань іноземних мов, граматики, «математичних наук», історії та географії. Початкові повітові чи малі училища навчали писати й читати та подекуди закладали основи інших знань²². Перші училища почали відкривати в 1786 р., а для намісництв із перевагами нетитульного імперського населення – згідно з імперським наказом від 3 листопада 1788 р.²³ Слід зазначити, що запізнилій реформі передували шляхи секуляризації, тобто забиралися державою церковних та монастирських володінь на українських землях у 1786 р., монастирі реформувалися, а окремі скасовувалися, тобто звільнялися будівлі.

Узагалі, проведення секуляризаційної реформи в Чернігові передбачало амбітні освітні проекти: великий Троїцький Іллінський монастир переносився в Успенський Єлецький, а будівлі монастиря планували віддати для новоствореного університету²⁴. Та цей проект виявився невдалим. У той же час П'ятницький жіночий монастир ще 1786 р. думали віддати під народне училище²⁵.

Одним із гальм створення й функціонування навчальних закладів у Чернігівському та Новгород-Сіверському намісництвах була бідність місцевого населення і небажання шляхетства до істотних офір на навчання. Ще напередодні відкриття училищ великий критик «малоросійських порядків», згадуваний Панас Шафонський, в «Описі Чернігівського намісництва» 1786 р. зазначав: «Малая Россия вообще деньгами бедна, а сия общая бедность и к тому бывшее доселе всех жителей неорганическое состояние и недостаток в науках и просвещении, а от того проистекающее худое воспитание юности, есть причиною, что Малая Россия и наружным своим видом в городах и деревнях с другими губерниями не может сравниться», дворянство порівняно з великоросійським може вважатися бідним²⁶. Майже через двадцять років, уже у 1815 р., Харківський училищний комітет визнавав, що училища в Чернігівській губернії відкриваються в «городах большею частию бедных»²⁷ і, заслуги дирекції училищ незаперечні. Але частково з фінансових проблем у Новгород-Сіверському намісництві вдалося виходити завдяки тому, що в Стародубі на користь народних училищ було куплено у дворянина Григорія Селютіна винокурню. До приказу громадської опіки, що керував училищами, постійно надсилали документацію з неї²⁸. Так само в Глухові є згадки про утримання винокурні на користь «народних училищ» хорунжим Романом Филоновичем, пізніше з виявленими зловживаннями²⁹. Тобто бодай частково проблема з фінансуванням у Новгород-Сіверському намісництві вирішувалася.

Перед відкриттям училищ іще в 1786 р. в обох намісництвах було зібрано гроші.

Дворяни Новгород-Сіверського намісництва внесли лише 260 рублів. Цікаво, що їх офірували лише з двох повітів: Мглинського – 70 рублів та Новоміського – 190 рублів 40 копійок; поміщиця Марфа Кочубей подарувала малюнки та креслення до класу малювання. Значно успішніше збір пожертв минув у Чернігівському намісництві, напевно, не без сприяння світської влади, бо внесено рівні суми від основних діячів губернії: губернатор Андрій Милорадович уніс 200 рублів, по 200 рублів внесли єпископ Йорофей та губернський дворянський маршалок Семен Максюков – це й склало основу коштів. Дворянство повітів (Глинського, Городницького, Роменського, Зіньківського та Чернігівського) внесло ще 450 рублів 50 копійок. Усього Чернігівське дворянство офірувало 1450 рублів 50 копійок³⁰ (найбільше серед українських намісництв Російської імперії). Але й такі кошти були незначними. Основний тягар фінансування лягав на прикази громадської опіки. Ще до відкриття училищ місцева влада, особливо в Новгород-Сіверському намісництві, почала гарячкові пошуки фінансування та будівель для училищ³¹.

Тут слід зважити на ще один очевидний факт: попри те, що і Чернігів, і Новгород-Сіверський свого часу стали «губернськими» й виконували роль адміністративних центрів, за рівнем зростання та кількістю населення це були невеликі міста. Новгород-Сіверський навіть на початку ХІХ ст. значно поступався за населенням Глухову, Кролевцю, Стародубу, Конотопу. Чернігів був значно меншим за Прилуки та Ніжин³². Саме в Ніжині мешкало найбільше в Малоросії населення, там була значна грецька колонія і великі об'єми торгівлі, що пізніше реалізувалось у вагомих і добре фінансованих освітніх проєктах (ніжинського грецького Олександрівського училища та Гімназії вищих наук князя Безбородька). Незважаючи на хороші освітні традиції, незможність мешканців тих міст відіграла свою роль для розвою освітніх ініціатив.

Відкриття училищ відбулося за значного сприяння місцевої влади, в Новгород-Сіверському намісництві – намісника Іллі Бібікова³³ (училище відкрито 11 лютого 1789 р.), а в Чернігівському – Андрія Милорадовича. Милорадович загалом дуже подбав про училища, реалізувавши надання для Головного училища будинку чернігівського П'ятицького монастиря; також на його вимогу десятьох старших учнів із Чернігівської семінарії було направлено на навчання до нового училища, аби ті з часом посіли місце «нижчих учителів»³⁴. Кроки Милорадовича були виразно секуляризаційними. Чернігівське училище відкрили 21 квітня 1789 р. помпезно і за участі самого намісника.

Важливою проблемою виявилось кадрове питання, передусім щодо керівництва новими закладами. Ця тема насичена певними суперечностями, і на ній слід дещо зупинитися. Першим директором Чернігівського головного народного училища став Григорій Якович Почека, який протримався, вочевидь, на посаді недовго³⁵, до 1793 р.³⁶ Ця постать потребує певних біографічних студій. Відомо, що це син Якова Максимовича Почеки, колишнього ніжинського полкового писаря, а на той час голови Чернігівської верхньої розправи³⁷. На час відкриття училищ мав близько 32 років (народився 1757 р.). За Малоросійським родовідником Вадима Модзалевського можна відтворити біографію Григорія Почеки: на 1781 р. він секунд-майор у відставці, ніжинський повітовий казначей, поруч із директорством училищ на 1790 р. очолював приказ громадської опіки та був засідателем Чернігівського верхнього земського суду³⁸. Хоча, напевне, Григорій Почека більш відомий завдяки купівлі садиби Качанівки в 1808 р., яку пізніше його пасинок Григорій Тарнавський перетворив на взірць поміщицьких садиб³⁹. Вибір директора училищ, певно ж, належав Андрієві Милорадовичу, чернігівському наміснику. Але чим керувався останній? Можливо, Почека мав непогану освіту, секунд-майорське звання вже свідчило про стрімкий старт кар'єри? Це ще потребує певних студій. Так само, незважаючи на чималу кількість справ, керівництво Почеки відзначилося певними результатами, можливо, знов-таки завдяки сприянню намісницького правління. Чернігівське головне народне училище мало на початку 167 учнів. У 1789 р. відкрито третій клас. А впродовж року малі училища відкрито в більших містах намісництва – Прилуках (87 учнів) та Ніжині (90 учнів). У Чернігові у 1790 р. відкрито ще й четвертий клас (додалося викладання іноземної), а вже в 1792 р. відбувся перший випуск – 12 учнів⁴⁰. Можна стверджувати, що це був увесь успіх реформи в Чернігівському намісництві, досить скромний.

Наступний директор маловідомий і через своєрідний додаток до прізвища його особа взагалі спричиняє різночитання і плутанину. Це засідатель кримінальної палати Степан Ожегович-Дивинарець (д'Винарец)⁴¹. Хоча можна розширити дані про цю вагому на місцевому рівні постать. Це, напевне, серб, підполковник на російській імперській службі Стефан Ожегович⁴² із міста Винарець (зараз у Хорватії), його писали на французький кшталт д'Винарець, а інколи за німецькою традицією фон Винарець⁴³. Про цю постать дані дуже уривкові, але він посідав певне місце в локальній владній ієрархії: колезький радник, був кумом у сина Чернігівського намісника Миколи Милорадовича⁴⁴ і, напевне, одруженим із донькою Василя Гудовича Анастасією⁴⁵. У 1796 р. був суддею Чернігівського совісного суду⁴⁶.

Про діяльність Степана Ожеговича як директора училищ майже не маємо інформації, лише окремі деталі: Ожегович-Дивинарець уславився тим, що влаштував свята й іспити, публічні заходи⁴⁷, проте відкриття нових училищ чи зміни в навчальному процесі не просунулися. Загалом же щодо Чернігівського намісництва складається враження про брак належного керівництва освітою на початках училищної реформи.

Однак і початкова діяльність директора училищ Новгород-Сіверського намісництва Івана Халанського не надто продуктивна. У будь-якому разі на той час Халанський є справді провідним діячем Просвітництва. На жаль, після Олександра Оглоблина ніхто не взявся ретельніше реконструювати біографію цієї непересічної постаті. Дані Оглоблина досить непевні: Халанський народився, можливо, в родині священика в селі Халані Новооскольського повіту Білгородської губернії (принаймні там у нього були землі і 9 душ селян) «між 1745 і 1749» рр., дані про освіту невідомі, службу почав зі студентів у «Комерц-колегії» в Петербурзі, з 1775 р. – колезький реєстратор, з 1780 р. служить на Слобідській Україні як полковий квартирмейстер, а з 1782 р. – капітан в Українському гусарському полку (це підтверджується й іншими даними⁴⁹). З 1784 р. Халанського призначено в ранзі колезького асесора прокурором Новгород-Сіверської верхньої розправи, а з 1790 р. – прокурором Верхнього земського суду. За всіма ознаками Халанський був дещо чужий серед місцевої спільноти, однак він поріднився з місцевою елітою, одружившись із донькою глухівського отамана Івана Яновича Варварою⁵⁰. У листі намісника Іллі Бібікова до директора Комісії училищ Петра Завадовського в грудні 1788 р. подибуємо цікаві факти щодо призначення Івана Халанського: зазначено, що той «был долгое время в разных училищах, где приобрел довольно знание в латинском и французском языках, также в разных науках», що певною мірою підтверджує здогад про колегіумську освіту Халанського. Пізніша документація підтверджує і непогане знання французької мови Халанським, принаймні існує написаний ним власноручно лист французькою мовою 1806 р.⁵¹ Однак далі цікавіше, що підтверджено й іншою документацією⁵²: «когда надобно было сочинять топографическое описание на случай высочайшего проезда чрез здешнюю губернию, то он сочинил»⁵³. Це дуже істотний момент, не зазначений у важливих археографічних публікаціях описів Новгород-Сіверського намісництва останнього часу⁵⁴: певно, Халанський був одним із авторів описів. Найцікавіше, що на директорів училищ призначали авторів описів: у Харківському намісництві – Івана Переверзева, у Київському – Петра Симоновського, але в Чернігівському чомусь обійшли увагою Панаса Шафонського. Це досить цікаве питання для досліджень.

Саме на прикладі діяльності Івана Халанського можна простежити хід училищної реформи в Новгород-Сіверському намісництві. Після відкриття Головного училища було відкрито ще два в найбільших містах – Стародубі (12 травня 1790 р.) і Глухові (18 травня 1790 р.). Однак уже готування до відкриття училищ показало низку проблем, наприклад, щодо будівлі під училище в Глухові⁵⁵. Досить цікавим був проект відкрити училище в Конотопі від «цісаря» й учителя латинської мови Гаврила Гроса⁵⁶ – вочевидь, невдалий, але важливий як спроба розширити мережу училищ у намісництві.

Від початку діяльності Івана Халанського спостерігаємо дуже важливу рису – увагу до книжки. Якщо в 1800 р. Михайло Марков, приймаючи директорство Чернігівським головним училищем, знайшов там заледве десять книжок⁵⁷, то, напевне, бібліотека Новгород-Сіверського училища була непоганою. Уся діяльність Халанського спрямована

на придбання книжок. Уже в 1790 р. планувалося відкрити при училищі книгарню⁵⁸. У 1790 р. Халанський наполіг на придбанні для училища 179 історичних книжок в авдитора Василя Рикова за 269 рублів⁵⁹. У листопаді того самого року в столиці директор купив книжок і приладів на 1400 рублів⁶⁰. У 1792 р. Халанський звітував, що закуплено значну кількість книжок: «из лучших иностранных писателей, содержащих в себе нравоучительные и забавные повести и другие хорошие для вкуса разума сочинения», дозвіл користуватися книжками надавався підліткам із Новгород-Сіверського за помірну платню⁶¹. Під час запиту про бібліотеку Новгород-Сіверського училища в 1805 р. до всього виявилось, що в тій міститься ще 22 латиномовні книжки (твори Аристотеля, Плутарха, Цицерона, Вергілія, Овідія, Еразма Роттердамського) – за поясненням, це був подарунок 1793 р. від доньки колишнього генерального бунчужного Ханенка⁶² (вочевидь, ідеться про незаміжніх Єфросинію та Євдокію, доньок генерального хорунжого Миколи Ханенка). Є звістки про дарування латиномовних книжок Новгород-Сіверському училищу від одного з Туманських (можливо, Василя)⁶³. Цікаво, що інформацію про згадані книжки нотували, коли їх хотіли забрати чи директор училищ Михайло Марков, чи ректор Харківського університету Афанасій Стойкович. Питання книжок і бібліотеки – одне з цільних у документації училища⁶⁴. Власне, наслідки діяльності Халанського в цьому ключі – початки публічного доступу до книжок.

Дуже важливою рисою училищної реформи в усіх українських намісництвах буде те, що вчительський склад нових училищ формувався з «малоросів», місцевого елемента, лише в 1790 р. вчителями стали два іноземці (Карл Геккель та Шальє), усі інші учителі походили з Чернігівського, Новгород-Сіверського або Київського намісництв. Під час навчання в Київській академії чи колегіях окремих студентів було направлено до вчительської семінарії в Петербурзі. Учителі лише три роки були на віддалі від батьківщини. Можна стверджувати, що поверненню в Україну й кадровому добору сприяв голова Комісії народних училищ Петро Завадовський. Завадовський досить інтенсивно листувався з чернігівським губернатором Андрієм Милорадовичем, бо в намісництві був його маєток, а в Петербурзі голова комісії училищ іще й наглядав за сином губернатора. Коли училищна реформа дещо загальмувала, Завадовський пише дуже характеристичного листа Милорадовичу, що в учительській семінарії в Петербурзі є випускники, готові їхати на роботу: «Как в губернии Вашим Превосходительством управляемой есть еще города, кои училищ народных не имеют и может быть только за тем, что вы людей годных в учителя не находите». Завадовський повідомляв, що в разі потреби зможе «доставити» вчителів, і додавав: «Люди сии большею частию уроженцы Малороссийские и потому особливо рады употребленными быть в местах своей отчизны»⁶⁵. Тобто Завадовський напряму пропонує «малоросійських» уродженців як учителів.

Чи слід вбачати великий позитив у кадровому складі з досвідом схоластичної освіти? Насправді це було великим гальмом для поширення ідей Просвітництва. Освітні реформи добре йшли там, де їх проводили чужинці, що часто відкривали для себе інакшість звичаїв та населення, намагалися реалізувати нові віяння. Яскраві приклади таких чужинців – пізніший директор училищ Михайло Марков чи в нашому разі почасти той самий Іван Халанський. Місцевий елемент не надто прагнув утілювати зміни, над учителями тяжіло їхнє попереднє схоластичне навчання та досвід колегій; корупція, рукоприкладство, незрідка алкоголізм були супровідниками вчительської праці⁶⁶.

Важливим питанням у проведенні училищної реформи в дуже традиційному регіоні було питання секуляризації. Чи дійсно училища склали конкуренцію дяківській школі та місцевим семінаріям, почали істотні соціальні зміни в освітній сфері? Тут слід визнати слабкість цих освітніх установ і відсутність істотного прогресу після заснування низки училищ. Кількість навчальних закладів не збільшилася після початку реформи, у порівнянні значно потужніше виглядало сусіднє Харківське намісництво, де протягом реформи було відкрито сім навчальних закладів⁶⁷. Випуски з училищ теж не були великими, кількість усіх учнів у Чернігівському училищі з 1793 р. до 1805 р. сягала лишень 483 особи, з яких лише 170 закінчили повний курс⁶⁸. Дяківська школа в Ніжині взагалі спочатку повністю домінувала над училищем⁶⁹. Спроби обмежити

вплив дяків (парафіяльних шкіл) здійснив, за неперевіреними даними Олександра Оглоблина, Іван Халанський уже 1790 р., намагаючись завести іспит для дяків-учителів⁷⁰, але, вочевидь, невдало. Сам Халанський писав з того приводу, що причиною зменшення учнів в училищах є «предрасудок», що можна обійтися без знань, новий метод навчання (ще не звикли) і головний суперник училища – вкорінений звичай: «Многим и по сие время кажется еще... что с старого букваря и часовника обучать детей легче, нежели из книг, изданных для народных училищ»⁷¹. Відтік учнів із Чернігівського училища був помітний після перших випускних іспитів 1793 р., батьки забирали дітей з училища й віддавали до «церковників», кількість учнів із 85-ти зменшилася до 40-ка, було вирішено внести до навчання у світських училищах читання Псалтиря, щоб учні могли читати те в церкві на радість батькам⁷².

Незважаючи на слабкість освітніх світських установ, усе ж слід визнати, що світська освіта поволи набувала ширшого значення і мала все ж певну підтримку. Панас Шафонський у листах до Якіма Сулими підтримував ідею казенної освіти й віддав свого сина до училищ⁷³. Число учнів після занепаду 1793 р. збільшувалося, з'являлися нові вчителі – вже випускники головних училищ⁷⁴. Публічний доступ до книжок, початок жіночої освіти (в училищах дозволялося навчатись і дівчатам), спроби допуску до навчання дітей кріпаків, нові методики викладання містять важливі риси змін, що були реалізовані пізніше.

Світська освіта тут не склала конкуренції схоластичній семінарській, вона не стала домінувати і в низових структурах над дяківською та церковною школами. Ідеалізований Олександром Оглоблиним образ новгород-сіверського автономістичного гуртка і Новгород-Сіверського як центру науки й освіти розбивається об просвітницькі реалії, зокрема рідкість пожертв від освіченого шляхетства для підтримання освіти й приватних освітніх ініціатив. Перші вагомі пожертви на освіту спостерігаємо лише з початком освітньої реформи в ХІХ ст. Між іншим, одним із перших жертводавців (на невелику суму в сто рублів для купівлі фізичного інструменту) був єврей-купець Нахман Оршанський у 1806 р.⁷⁵ Щодо Чернігівського намісництва, то в галузі виховання надibuємо цікавий, однак не простудійований факт: у 1796 р. поручик Тишкевич для виховання приносних дітей побудував дім у містечку Носівці Ніжинського повіту⁷⁶. Але такі поодинокі випадки жодним чином не дозволяють стверджувати про вдале поширення просвітницьких ідей у згаданий час.

У Чернігові й Новгороді-Сіверському на кінець ХVІІІ ст. світська освіта не здобула вагомих переваг, не стала частиною побуту, кількість світських школярів була невеликою. З відкриттям університету в Харкові у 1805 р. «Малоросія» опинилась у ролі патріархальної провінції для освіти, певно, аж до реалізації вагової ініціативи Ніжинської гімназії вищих наук князя Безбородька 1820 р., і її образ «милої серцю» землі з мандрованими дяками та парафіяльними школами пізніше привернув увагу красного письменства та українського національного історіописання.

1. Описание дел архива Министерства народного просвещения / под ред. С. Ф. Платонова и А. С. Николаева. – СПб., 1917. – Т. 1. – С. 26.

2. Андрияшев А. Материалы для истории учебных заведений Черниговской губернии с 1789 по 1832 г. – К., 1865; Сухомлинов М. Училища и народное образование в Черниговской губернии // Журнал министерства народного просвещения. – 1864. – № 8. – С. 1–94.

3. Тутолмин М. Столетие Черниговской гимназии. Краткая историческая записка 1805–1905 гг. – Чернигов, 1906.

4. Оглоблин О. Люди старої України. – Мюнхен, 1959.

5. Мірошніченко Ю. Р., Федірко А. М. Новгород-Сіверська гімназія – alma mater Сіверського краю (1808–1918). – К., 2014.

6. Российский государственный исторический архив (РГИА). – Ф. 730, оп. 1, д. 126, 127, 129.

7. Державний архів Чернігівської області (ДАЧО). – Ф. 229.

8. [Воїнов С.]. Михайло Марков. Матеріали до історії учбових закладів Черні-

- гівської дирекції. 1804–1805 навчальний рік // Сіверянський літопис. – 1999. – № 4. – С. 76–99.
9. ДАЧО. – Ф. 92, оп. 1.
10. Центральний державний історичний архів України в місті Києві (ЦДІАК України). – Ф. 2162.
11. Державний архів Харківської області (ДАХО). – Ф. 667, оп. 283, 287.
12. Основна праця про Чернігівський колегіум: Травкіна О. І. Чернігівський колегіум 1700–1786. – Чернігів, 2000; загальну характеристику колегіумської системи див: Посохова Л. Ю. На перехресті культур, традицій, епох. Православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст. – Харків, 2011.
13. Деталі про цей заклад: Рига Д. Новгород-Сіверська духовна семінарія (1785–1797 рр.) – провідний релігійний навчальний заклад на Чернігівщині в останній чверті XVIII ст. // Сіверянський літопис. – 2011. – № 4. – С. 45–53.
14. [Шафонский А.] Черниговского наместничества топографическое описание. – С. 280–284, 288, 338, 339, 373, 374, 419–420, 453, 464, 515, 543, 567, 585, 595–597, 626, 664.
15. Див. про це цікаві зауваження: Пештич С. Л. Русская историография XVIII в. – Ленинград, 1971. – Ч. III. – С. 159–160.
16. Лазаревский А. М. Архивные отрывки для истории Полтавской епархии. – Полтава, 1887. – Вып. 1. – С. 57–60.
17. Депутатские указы и всеподанейшие челобитья от шляхетства Малороссийской губернии // Сборник русского исторического общества. – СПб., 1889. – Т. 68. – С. 130, 136, 193, 237.
18. Доклад графа П. Румянцева о разных мероприятиях по управлению Малороссию и собственноручные решения Екатерины II (Бумаги императрицы Екатерины II, хранящиеся в государственном архиве Министерства иностранных дел. – Т. 2) // Сборник Императорского русского исторического общества. – СПб., 1872. – Т. 10. – С. 18.
19. Приложение к Наказу Святейшего Синода // Сборник императорского русского исторического общества. – СПб., 1885. – Т. 43. – С. 566.
20. [Шафонский А.]. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малья России, из частей коей оное наместничество составлено, сочиненное действительным статским советником и кавалером Афанасием Шафонским с четырьмя географическими картами в Чернигове, 1786 года. – К., 1851. – С. 35.
21. Горбань М. «Записки о Малой Россіи» О. Шафонського // Науковий збірник за рік 1926 (Збірник історико-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук; Записки Українського наукового товариства у Києві (тепер історичної секції ВУАН). – № 26). – Т. XXI. – С. 144.
22. Характеристики реформи та системи освіти: Толстой Д. А. Городские училища в царствование императрицы Екатерины II // Сборник отдела русского языка и словесности императорской Академии Наук. – СПб., 1886 – Т. XXI. – № 2. – С. 1–214; [Рождественский С.]. Материалы для истории учебных реформ в России. – СПб., 1910; Рождественский С. В. Очерки по истории систем народного просвещения в России в XVIII–XIX веках. – СПб., 1912. – Т. 1.; Довнар-Запольский М. Реформа общеобразовательной школы при императрице Екатерине II. – М., 1906.
23. Описание дел архива Министерства народного просвещения / под ред. С. Ф. Платонова и А. С. Николаева. – СПб., 1917. – Т. 1. – С. 26.
24. [Шафонский А.]. Черниговского наместничества топографическое описание. – С. 271, детальніше: Миловидов Л. Проекти вищої школи на Чернігівщині (1760–1803 рр.) // Записки Чернігівського наукового товариства. – Чернігів, 1930. – Т. 1. – С. 81–85.
25. [Шафонский А.] Черниговского наместничества топографическое описание. – С. 272.
26. [Шафонский А.] Черниговского наместничества топографическое описание. – С. 22.
27. ЦДІАК України. – Ф. 2162, оп. 1, спр. 2. – Арк. 18.
28. ДАЧО. – Ф. 92, оп. 1, спр. 28. – Арк. 29, 79.

29. ДАЧО. – Ф. 92, оп. 1, спр. 35. – Арк. 10, 37.
30. [Рождественский С. В.]. Материалы для истории учебных реформ в России в XVIII–XIX веках (Приложение к Очеркам по истории народного просвещения в России в XVIII–XIX веках. Т. 1 / Сост. С. В. Рождественский при участии В. Г. Соломина и П. П. Тодорского). – СПб., 1910. – С. 360–361.
31. РГИА. – Ф. 730, оп. 1, д. 126. – Лл. 5–8.
32. [Воїнов С.]. Михайло Марков. Матеріали до історії учбових закладів Чернігівської дирекції. 1804–1805 навчальний рік // Сіверянський літопис. – 1999. – № 4. – С. 88. Щодо Прилук див.: Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. / упоряд. Т. Ананьєва. – К., 1997. – С. 90.
33. ЦДІАК. – Ф. 736, оп. 1, спр. 1058. – Арк. 2–3.
34. Андрияшев А. Материалы для истории учебных заведений. – С. 11–12.
35. Там само. – С. 15.
36. Описание дел архива Министерства народного просвещения / под ред. С. Платонова и А. Николаева. – Петроград, 1917. – Т. 1. – С. 200.
37. Милорадович Г. А. Родословная книга Черниговского дворянства. – СПб., 1901. – Т. II (Дополнения). – С. 270.
38. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. – К., 1914. – Т. 4: П–С.
39. Петренко Г. Качанівські студії : I. Власники ; II. Гості ; III. Будівлі ; IV. Слідами Качанівських скарбів // Пам'ятки України : історія та культура. – 2000. – № 1. – С. 21–40.
40. Описание дел архива Министерства народного просвещения. – С. 199–200.
41. Андрияшев А. Материалы для истории учебных заведений. – С. 15; Описание дел архива Министерства народного просвещения. – С. 200.
42. Лалич Средое. Серби – офіцери і генерали російської армії (XVIII ст.) // Украс: історія, культура, мистецтво. – 2006. – Вип. 1. – С. 37
43. Шандра В. Совісні суди в Україні: остання чверть XVIII – середина XIX ст. – К., 2011. – С. 172, 233.
44. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. – К., 1912. – Т. 3: Л– О. – С. 526, 527 (Був хрещеним у Лаврентія (1795 р.) та Варвари (1796 р.) Милорадовичів).
45. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. – К., 1908. – Т. 1: А–Д. – С. 357–358.
46. Шандра В. Совісні суди в Україні. – С. 233.
47. Андрияшев А. Материалы для истории учебных заведений. – С. 26.
48. Оглоблин О. Люди старої України. – С. 262–269.
49. Милорадович Г. А. Родословная книга Черниговского дворянства. – СПб., 1901. – Т. II. – Ч. 3. – С. 363.
50. Там само. Цікавий факт, що Яновичі поріднилися з Кочубеями, і для нащадків Кочубеїв початки Халанських були з «Яновичів». Лазаревский А. М. [Рецензия на кн.]: Семейная хроника. Записки Аркадия Васильевича Кочубея: 1790–1873. – СПб., 1890. – 314 с. // Киевская старина. – 1894. – Т. XLIV. – № 1. – С. 147–148.
51. ДАХО. – Ф. 667, оп. 283, спр. 4. – Арк. 20 і зв.
52. Пишучи про свої нагороди в 1818 р., Халанський зазначав, що в листопаді 1790 р. отримав золоту табакерку за «сочиненіє Топографическое описаніє»: ЦДІАК України. – Ф. 2162, оп. 1, спр. 135. – Арк. 2.
53. РГИА. – Ф. 730, оп. 1, д. 126. – Л. 12 об.
54. Краткое топографическое описание Новгород-Северского наместничества 1787 года (Підготовка до друку і передмова Олександра Коваленка та Ірини Петриченко) // Сіверянський літопис. – 1995. – № 5. – С. 149–156; Гринь О. Два нововиявлені описи Новгород-Сіверського намісництва // Сіверянський літопис. – 2010. – № 6. – С. 30–35. Олена Гринь згадує, що Халанський був залучений до створення опису (с. 31).
55. РГИА. – Ф. 730, оп. 1, д. 126. – Л. 6–7.
56. ДАЧО. – Ф. 92, оп. 1, спр. 28. – Арк. 18, 38.
57. Андрияшев А. Материалы. – С. 12.
58. ДАЧО. – Ф. 92, оп. 1, спр. 28. – Арк. 12.

59. Там само. – Арк. 18.
 60. Там само. – Арк. 105.
 61. ДАЧО. – Ф. 92, оп. 1, спр. 35. – Арк. 18.
 62. ЦДІАК України. – Ф. 2162, оп. 1, спр. 21. – Арк. 2 і зв.
 63. ДАХО. – Ф. 667, оп. 283, спр. 89. – Арк. 1.
 64. Див. також: Сухомлинов М. Училища и народное образование. – С. 16.
 65. Милорадович А. Андрей Степанович Милорадович. Покоритель Мачина в 1771 году, Черниговского наместничества губернатор. С приложением 57 писем к нему. – Чернигов, 1887. – С. 40.
 66. Андрияшев А. Материалы. – С. 23, 28–29; див. про «склонность к употреблению спиртных напитков» учителя Кирила Каплі: Тутолмин М. Столетие Черниговской гимназии. – С. 11, Сухомлинов М. Училища и народное образование. – С. 17–21.
 67. Див. про це: Маслійчук В. Л. До біографії Івана Переверзева, харківського історика та мовознавця кінця XVIII ст. // Вісник НТУ «ХПІ». Сер.: Актуальні проблеми історії України. – Харків, 2015. – № 56 (1165). – С. 40–42.
 68. Тутолмин М. Столетие Черниговской гимназии. – С. 18.
 69. Сухомлинов М. Училища и народное образование. – С. 10.
 70. Оглоблин О. Люди старої України. – С. 265.
 71. Сухомлинов М. Училища и народное образование. – С. 9–10.
 72. Андрияшев А. Материалы. – С. 20–21.
 73. Лазаревский А. М. Четыре письма А. Ф. Шафонского к А. С. Сулиме о порядках обучения в Галльской «педагогии» (1794–1797) // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – 1900. – Т. 14. – Вып. 1. – Отд. 3. – С. 75.
 74. Андрияшев А. Материалы. – С. 15, 21.
 75. ДАХО. – Ф. 667, оп. 283, спр. 1. – Арк. 1–5.
 76. Хижняков В. М. Черниговская старина (1765–1810). По архивным бумагам городской думы. – Чернигов, 1900. – С. 30.

Volodymyr Maslychuk. Schools reform in Chernigiv and Novgorod-Siverskiy regions 1788-1796. (Multiple reasons)

Keywords: school reform, education, secularization, education, school.

In the middle of XVIII century Ukrainian lands and the order of education is faced with the problem of secularization: expropriating wealth and social institutions under the authority of the Church. The opening of secular schools here began after eliminating residues of the Cossack State and holding secularization measures 1786. With 1789 began opening new educational institutions, but schools were open only in centers vicegerencies (Chernigiv and Novgorod-Siverskiy) and major cities (Pryluky, Nizhyn, Starodub and Glukhiv), greater progress reform is not achieved. This has been a number of reasons. These regions were quite poor, with few public and private initiatives. A lot of that has meant originality of the selection frame. On managerial positions in Chernigiv region were figures that apparently had neither education nor experience in educational work. Set of teachers held by the data originating from the land and from the former «collegial education». These teachers were not prone to innovations. The local State power assisted schools only during the establishment, further initiatives were weak. Schools education considerably equal church education and the seminary. But there were notable and new shift: access to books, especially in Novgorod-Siverskiy, attempts to general education and new training methods.